

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ВАСАЛИТЕТ И НЕЗАВИСИМОСТ: Берлинският договор и усилията на Княжество България за суверенно третиране (1878–1908 г.)

Валентин Спиридонов

След близо пет столетия под чужда власт в резултат на победата на Русия над Турция във войната през 1877–1878 г. и сключения помежду им на 3 март 1878 г. в Сан Стефано предварителен мирен договор, е възстановено самостоятелното съществуване на Българската държава. Новосъздаденото Княжество България с територия от 164 000 кв.км и 4,5 млн. жители – включило Мизия, Тракия и Македония – просъществува с тези си граници и статут само четири месеца. Със създаването на голяма южнославянска държава между р. Дунав, Черно и Егейско море под руски протекторат, каквато е Санстефанска България, не са съгласни останалите европейски сили и най-вече дипломатите на Австро-Унгария и Великобритания: първите, поради заплахата за стратегическите им интереси на Балканите, а вторите, заради контрола над Проливите.

Поредната криза на Балканите през 1875–1878 г. възпламенява латентните противоречия между Великите сили и отново вкарва Източния въпрос в минното поле на голямата политика. Санстефанското решение на този въпрос задоволява предимно интересите на Русия и изостря международната ситуация. За германския канцлер Ото фон Бисмарк конфронтацията между големите европейски държави е добре дошла, защото провокира спор помежду им, ангажира усилията им в периферията на Стария континент и отслабва вниманието им в Централна Европа и по проблемите, свързани с европейското равновесие след обединението на Германската империя. Германия, тогава най-слабо „интересуващата“ се от решаването на непосредствените ориен-

талски спорни въпроси, се оказва в изгодната позиция на съдия в балканския спор, а Бисмарк дори се самоопределя като „честен посредник“. Подобна констелация на Великите сили канцлерът смята за идеална за интересите на Райха, тя лежи в основата на външнополитическата му стратегия и е формулирана през юни 1877 г. в известния „Кисингерски диктат“¹.

През юни 1878 г. по инициатива на Австро-Унгария в германската столица е свикан конгрес на държавите от европейския ареопаг. Целта е да се обсъди статуквото на Балканския полуостров след Руско-турската война и да се узаконят промените. Домакинът Бисмарк и другите участници в тази дипломатическа демонстрация на мощ и интереси, скрити зад високопарни фрази за опазване на мира, търсят не задоволителни за балканските народи решения, а компромиса помежду си. Не щастieto на българите, а „довеждането на сделката до успешен край“ – с откровение формулира канцлерът задачата на дипломатите². След едномесечни преговори между Великите сили на 13 юли 1878 г. е подписан Берлинският договор, който вместо почетен мир, по думите на известния американски историк Л. Ставрианос, залага причините за последвалите войни между балканските народи³.

Според изработения в Берлин договор части от Санстефанска България са включени в границите на Румъния и Сърбия, а Македония е върната на Османската империя срещу задължението на султана да проведе реформи в провинциалното управление. България обхваща вече само територията между р. Дунав и Стара планина, включително Софийския санджак, т.е. общо 64 000 кв. км и 1,85 млн. жители, а по статут е регламентирана като автономно трибутарно княжество под върховната власт на султана. Българският княз е избираем от населението, но е утвърждаван от Високата порта със съгласието на Великите сили. Допълнително условие е монархът да не е член на управляващите в европейските държави династии. Освен годишния трибут, който Княжеството трябва да плаща на сюзеренна Турция, то поема изплащането и на част от турския държавен дълг. Сумите, чийто размер допълнително щял да бъде уточнен, трябва да се превеждат в банката на Управлението на отоманския държавен дълг, което пък се намира в ръцете на кредиторите на султана, т.е. в ръцете на европейските сили. Действащите търговски договори, както и всички конвенции

и спогодби между Османската империя и останалите държави са в сила и за васална България. В тях не е възможно да се извършват каквито и да било промени спрямо някоя Велика сила, без тя да е дала съгласие за това. Предвид наложените върху банкрутиралата Османска империя от кредиторите на султана капитулационен режим и привилегии в голямата си част това са икономически и политически неизгодни сделки, с които е задължено младото Княжество. По този начин България индиректно е зависима и от големите европейски държави. „По силата на капитулациите – пише Цветана Годорова – чужденците се поставяли извън действието на законите на страната и се ползвали със своя консулска и съдебна юрисдикция. Те си изграждали и своя консулско-търговска власт, която съблюдавала най-широки привилегии за чужденците в България. Тези интереси се изменяли, допълвали и разширявали според интересите на чужденците и във вреда на интересите на местното население“⁴⁴.

Отново с Берлинския договор Княжество България поема и задълженията на Високата порта към Виенското дружество за експлоатация на Източните железници по изграждането на отсечките на т.нар. Източна железница, които минават през неговата територия. Привилегиите се поделят между Османската държава, собственик, и Дружеството, наемател на жп линията. При това несuverенно третиране на България Дружеството за експлоатация на Източните железници се чувства напълно самостоятелно в Княжеството, държи се като „държава в държавата“⁴⁵ и провокира редица конфликти с правителствата в София в края на XIX и в началото на XX в.

В Берлин Великите сили обособяват под името „Източна Румелия“ на юг от Стара планина провинция с автономно управление и пряка политическа и военна зависимост от Портата. Начело на новата провинция трябва да застане генерал-губернатор: християнин, подчинен на и назначаван от султана със съгласието на Великите сили, с мандат от 5 години. Договорите, конвенциите и съглашенията, сключени от Високата порта, важат с пълна сила и за Източна Румелия.

Новосъздаденото в Берлин статукво на Балканите и разпокъсането на България ликвидират еуфорията, обхванала българското население, и поставят пред правителствата в Княжеството трудната задача да решат националния въпрос, който включва извоюването на

държавна независимост и националното обединение. Юридически това предполага действия за премахване на съответните клаузи на Берлинския договор – подписан и гарантиран от Великите сили и същевременно осигуряващ привилегиите им в Югоизточна Европа. Надеждата си за осъществяване на националния идеал българските политически лидери свързват с изграждането на силна, модерно въоръжена армия, от една страна, и с умелата дипломация, лавирането между големите европейски държави и използването на противоречията между Великите сили за извоюване на отстъпки по българския въпрос, от друга.

В икономически аспект неравноправните клаузи на Берлинския договор и въведеният капитулационен режим влияят неблагоприятно както върху държавния бюджет, така и на индустриалните кръгове и предприемачи в Княжеството. В момент, в който страната изгражда своите самостоятелно стопанство и търговия и се нуждае от политика на протекционизъм за местната индустрия, напр. чрез издигане на митническа бариера срещу вносната продукция, Берлинският договор забранява вземането на транзитно мито от минаващите през Княжеството стоки, а митото за внасяне на стоки от европейските сили е фиксирано на 8 % от стойност на базата на сключените с Османската империя през 1861 и 1862 г. търговски договори⁶.

Динамиката в отношенията между Великите сили от последната третина на XIX и през първото десетилетие на XX в. и техният засилен интерес в Ориента водят до перманентни противоречия и сблъсък. В стремежа и усилията за суверенно третиране на България княжеските правителства използват надпреварата между империалистическите държави за осигуряване на сфери на влияние на Балканите, за да бъде премахнато фактическото прилагане на някои от клаузите на Берлинския договор и режима на капитулации. Така например в края на 80-те години на XIX в., непосредствено преди изтичане срока на търговските договори на Великите сили с Османската империя, Княжеството започва директни преговори с европейските държави за сключване на нови договори. Въпреки протестите на Високата порта, че София действа в разрез с постановленията на Берлинския договор, още на първата редовна сесия на Петото обикновено народно събрание през есента на 1887 г. е приет закон за сключване на търговски договори с чужди държави. Правителството на Стефан Стамболов защи-

тава тезата, че васалността не изключва правото на София да подписва такива договори, тъй като те не са политически⁷. Целта е както да се издействат по-добри условия за развитието на българската индустрия, така и създаването на прецедент за юридическо признаване на правото Княжеството да подписва самостоятелно договори. Всъщност още в началото на 1884 г. с писмо до представителите на Великите сили в София българското външно министерство ги уведомява, че при денонсиране от султана на турски търговски договор с чужда държава „княжеското правителство на България си запазва пълната свобода на действие относно сключването на нови търговски договори и определянето на нова тарифа..., съответстващи на новото положение на България, и върху основи, които ще бъдат установени по взаимно съгласие между заинтересованите страни“⁸.

Великобритания първа от западните държави се съгласява и през 1889 г. сключва непосредствено с България временно търговско съглашение. Основание за това дава чл. 8. на Берлинския договор, който регламентира правото на отделните държави при желание да подписват договори директно с васалното княжество⁹. От икономическа гледна точка това съглашение не се различава съществено от действащия дотогава търговски договор и запазва капитулационния режим, но в политически аспект е крачка напред към извоюване на българския суверенитет. Търговската спогодба с Великобритания е последвана от съглашения с Германия, Австро-Унгария и други европейски държави.

След трудни преговори и компромиси през 1897 г. Княжеството сключва първите си редовни търговски договора с европейските сили. Чрез тях то успява да получи увеличение на вносните мита средно на 14 %, за някои стоки дори до 25 %, както и да си издейства правото на най-облагодетелстван търговски партньор. Русия пък, стремяща се към политическо сближение със София, декларира, че в отношенията си с Княжеството няма да се ползва от привилегиите на капитулационния режим¹⁰. С новите договори правителството на Константин Стоилов постигнало първите по-сериозни икономически и политически успехи в борбата за държавно еманципиране.

В началото на XX в. след изтичане срока на договорите от 1897 г. българското правителство предлага на Великите сили, вместо подно-

вяването, сключване на нови договори на базата на приетата от Народното събрание през 1904 г. „Обща конвенционална митническа тарифа на Княжество България“, която е част от водената държавна политика на протекционизъм, както и премахване на капитулациите чрез изработване и подписване на преки консулски и съдебни конвенции. Русия отново откликва на българските желаниа и първа от европейските сили подписва през януари 1905 г. търговски договор с Княжеството. По този повод българският дипломатически агент в Санкт Петербург докладва в София: „Де юре нашата държава в областта на международните търговски отношения се поставя наравно с независимите държави. Ще успеем ли на практика да използваме това си ново положение – да се освободим свършено от капитулациите – това ще зависи от бъдещата ловкост на нашите правителства да използват всяка буква от този текст в наша полза“¹¹.

При компромисни отстъпки от българска страна по размера на митата за отделни групи стоки през 1905–1906 г. са сключени нови търговски договори с Германия, Великобритания, Франция¹². Като успех в борбата на Княжеството за държавен суверенитет е оценен подписаният на 1 август 1905 г. договор с Германия¹³. След като през 1897 г. признава правото на България самостоятелно да подписва търговски договори и ѝ предоставя правото на най-облагодетелстван партньор, германската дипломация отстъпва в „серия от клаузи относно капитулационния и консулски режим“¹⁴ в Княжеството. Не така благополучно за София вървят преговорите с Виена. Австро-Унгария отказва да приеме българските условия и, позовавайки се на Берлинския договор, продължава да третира Княжество България като васална държава. След тригодишни преговори, за да не ошети държавните интереси и да заличи постигнатите вече международни икономически и политически успехи за суверенно зачитане, българското правителство предпочита да не сключва подобен договор с дуалистичната монархия¹⁵.

Дори в отношенията си със съзеренната Османска империя Княжеството нерядко заобикаля васалния си статут. Сериозен е спорът помежду им за назначаването на чуждите консули в България и на българските в чужбина. Държащата на съзеренните си права, Османска империя изисква екзекватурата на заварените или новооткритите

след Освобождението консулски представителства в Княжеството да се издава от съответната султанска администрация. В София оспорват процедурата и отказват назначения на консули, които не са представили акредитивните си писма пред българското правителство. От своя страна България може да има само търговски агентства в другите държави, но княжеските власти постоянно се мъчат да разширят компетенциите им, възлагайки им консулски задължения, и с изключение на Османската империя, където на тях продължава да се гледа като на османски чиновници, в останалите държави до голяма степен си извоювали права и привилегии на консули¹⁶. През лятото на 1879 г. Истанбул информира българското правителство за откриване на свои търговски агентства в София, Търново, Варна, Русе, Видин. Кабинетът на Тодор Бурмов отказва съдействие, защото според клаузите на Берлинския договор в столицата на Княжеството империята има право само на комисар по вакъфите, в Търново никоя държава няма свое търговско представителство, а в другите три града – поради разбойническите действия на останали на българска територия след края на войната османски военни части и защото от Истанбул не посочили правата и задълженията на своите агенти. Всъщност княжеското правителство съзира зад искането на Портата възможност за намеса във вътрешните работи на България¹⁷. От своя страна Османската империя също отказва правото на България на търговско представителство в Истанбул. Пробив в тази посока настъпва след 1892 г. На молбата на султанското правителство за назначаване на търговски агенти във Варна, Видин, Русе и Пловдив Стефан Стамболов отговаря положително, но срещу поемането на обратния ангажимент от Високата порта към България. В подписаното през май 1892 г. споразумение се залага на принципа на взаимността и се определя статутът на търговските агенти: османските са акредитирани към съответните български окръжни управители, а българските – към валиите. На тази основа Османската империя открива свои търговски агентства във Варна и Пловдив през 1892, в Бургас и Русе през 1896, в София през 1898, във Видин през 1902, а Княжеството – в Одрин през 1896, в Битоля, Дедеагач, Скопие и Солун през 1897, в Истанбул и Серес през 1898 г. На сградите на българските търговски агентства в Османската империя и в другите страни, където има разкрити подобни агентства, са

окачени българското държавно знаме и герб, за да изглеждат като консулските представителства на суверенните държави. От султанската администрация многократно протестират срещу подобни символи на суверенитет и отказват да признаят консулски права и привилегии на българските търговски представители¹⁸. Българските правителства методично разширяват дипломатическия си суверенитет, макар и неофициално, използвайки затрудненията в Османската империя през последното десетилетие на XIX в., напр. войната ѝ с Гърция, като се позовават на дипломатически процедури или оказват натиск. През 1900 г. е подписано изгодно за българската икономика митническо споразумение с Истанбул, а българските търговски агенти получават права, равностойни с тези на консулите на суверенните държави¹⁹. Въпреки това империята не се отказва от сюзеренитета си над Княжество България и често го демонстрира в годините до обявяване на българската независимост, особено когато политическите отношения между двете страни са изострени.

Възражения срещу афиширането на Княжеството като суверенно в сферата на консулските отношения имат и отделни Велики сили, подписали Берлинския договор. Така например в полученото от Австро-Унгария одобрение за откриване на българско търговско агентство в Будапеща през 1904 г. е поставено условието на фасадата да не се окачват княжеският флаг и герб. България оспорва искането с аргумента, че дори в самата Османска империя няма наложени подобни ограничения за сградите на българските търговски агентства. Виена оттегля възраженията си²⁰.

През първите години след Освобождението дори съседни балкански държави, доскоро част от Османската империя, се опитват да се възползват от васалния статут на Княжеството във връзките си с него. Гърция изгражда мрежа от търговски агентства в България, като акредитира агентите си пред султана, но княжеските власти не ги припознават, докато не връчат писмата си на българския княз и не получат одобрение от българското правителство²¹. Перипетии има и при установяване на консулските отношения с Румъния. Първоначално Букурещ държи на васалния статут на Княжеството и отказва да назначи български търговски агент в Тулча без султански указ. Освен това се оплаква пред Портата, че румънските поданици в България

не се ползват с предвидените в капитулационния режим права. Налага се с твърд тон Драган Цанков, министър-председател и министър на външните работи през 1880 г., да възрази пред Османската империя за намесата ѝ в полза на Румъния, а в Букурещ да декларира ясно несъгласието си с васалното третиране на България²². С годините общите интереси на балканските държави вземат надмощие над подобни дипломатически трикове и във връзките си с тях Българската държава действа като напълно самостоятелна и независима. През 1904 г. на базата на признаване на пълния държавен суверенитет е сключено споразумение за митнически съюз с Кралство Сърбия²³.

Според условията на Берлинския договор васалността на България спрямо Османска Турция се изразява и с плащането на годишен данък, както и с поемане изплащането на част от дълга на Високата порта към кредитиралите султана държави. Размерът на тези плащания ще се определи от международна комисия в едногодишен срок след приемането на договора. До прокламирането на българската независимост през 1908 г. Княжеството отказва плащания, мотивирайки се с факта, че комисията не се събрала в предвидения срок. Неотстъпчивостта на българските правителства по този въпрос кара Портата неколкочкратно да се обръща за съдействие към държавите, подписали и гарантиращи Берлинския договор. През 1883 г. английски банкери изчисляват, че Княжеството трябва да се задължи по османския дълг с 9 898 662 лири, но Русия оспорва размера. Не се стига до конкретна цифра и България продължава да не плаща²⁴. Но правителствата в София си дават сметка, че докато действа Берлинският договор и страната е васална, възможно е Османската империя и Великите сили да заставят Княжеството да изплати задълженията си заедно с натрупаните лихви.

До началото на ХХ в. в сферата на външната политика българската дипломатия също създава немалко прецеденти във взаимоотношенията си с другите държави, при които е третирана като суверенна. Самият факт, че делегатите на Учредителното събрание в Търново включват в приетата конституция текст, който постановява създаването на отделно Министерство на външните работи и изповеданията (чл. 161., ал. 1.), че това министерство води външна политика през главата на Истанбул, обезсилва до известна степен васалното положение

ние на Княжеството. Отново политиката на лавиране между интересите на различните Велики сили и противоречията помежду им са правилният път към извоюване на фактическа държавна независимост и международно признание.

Веднага след конституирането му през 1879 г. Княжеството започва активна дипломатическа дейност. Васалният статут определя специфичното наименование и функции на чуждите представители в София и на българските в чужбина. В първия случай представителите са титулувани „дипломатически агент и генерален консул“ и връчват писмата си за назначение на българския княз, а във втория – „дипломатически агент“ и се акредитират пред външния министър на съответната страна. Пръв пред Александър Батенберг се представя Александър Давидов, който на 19 юли 1879 г. получава назначение за руски дипломатически агент и генерален консул в София; през следващите дни дипломатическите агенти и генералните консули и на останалите Велики сили се сдобиват с назначения. Единствено германският представител Фон Тилау е акредитиран само с титлата „генерален консул“, макар че изпълнява и дипломатически функции и името му е вписано в дипломатическата листа. До признаването на българската независимост германският представител в София има само тази титла²⁵. През септември 1879 г. свои дипломатически агентства и генерални консулства в Княжеството откриват Сърбия и Румъния, година по-късно – Гърция, а до края на века – и други държави.

До края на 1879 българското правителство от своя страна изпраща дипломатически агенти в Белград, Истанбул и Букурещ, а през 1883 г. – и в Санкт Петербург. До началото на XX в. географията на българските дипломатически служби е значително разширена. Учредени са дипломатически агентства във Виена (1889), Атина (1896), в Париж и Цетина (1897), в Лондон и Рим (1903), в Берлин (1904 г.), т.е. в столиците на всички Велики сили, на балканските държави, както и в някои други страни, с които България поддържа по-интензивни политически и икономически връзки²⁶.

Естествено е Високата порта перманентно да се противопоставя на откриването на български дипломатически агентства в чужбина, защото ги приема като стъпка към независимостта на Княжеството. Въпреки съпротивата Българската държава устройва представител-

ството си в Истанбул с функциите и атрибутите на легациите на суверенните държави – с национален флаг и държавен герб на фасадата и с караул, а дипломатическият агент не е акредитиран към министъра на вътрешните работи на Османската империя, както изисква васалният статут и за което настоява Портата, а към султанското външно министерство²⁷.

Международният престиж на младото Княжество се гради и от редовното участие на българските дипломати в различни световни икономически, политически и културни конференции, конгреси и организации, както и в извоюваното на практика право да подписва заключителните документи самостоятелно, по азбучен ред и наравно с независимите държави, вместо след подписите на суверенните османски представители, както налага васалният статут. Още през 1880 г. България се присъединява към международния договор за размяна на колетни пратки, приета е в Международния пощенски и телеграфен съюз, участва в световната конференция срещу анархизма в Рим през 1898, в двете световни конференции за мир в Хага през 1899 и 1907, в конференциите на Червения кръст и на международния земеделски конгрес в Рим през 1905 г. и др.²⁸ През 1902 Княжеството като суверенна държава подписва военна конвенция с Русия²⁹, а през 1904 г. – и спогодба по Македонския въпрос с Османската империя³⁰.

До началото на ХХ в. важна стъпка за решаването на българския национален въпрос и в борбата срещу Берлинския договор е извършеното и признато от Великите сили Съединение на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г., защитено след успешна война срещу Сърбия. Съседното кралство напада България под предлог, че с обединението ѝ е нарушено равновесието между балканските държави. Юридическа промяна в статуквото на двете български части не настъпва, но през 1886 г. султанът е принуден да признае правото на българския княз да управлява и Източна Румелия, а на практика интеграцията между Княжеството и Южна България е пълна³¹.

Че българите ще действат за обединение на всички разпокъсани от Берлинския договор части на Санстефанска България е ясно на държавите в Европа още след 13 юли 1878 г. – деня на подписване на договора. Дори Бисмарк, домакинът на Берлинския конгрес, въпреки често декларираната от него незаинтересованост в Ориента се опитва

в началото на 1881 г. да договори с част от Великите сили промяна в границите на Княжеството. От 1873 г., когато е подписан Съюзът на тримата императори, германският канцлер гради външнополитическите си концепции върху обвързването на Райха с Русия и Австро-Унгария. Стратегията му има успех до началото на Руско-турската война, след която антагонизмът между Виена и Санкт Петербург на Балканите отново взема връх. След трудни преговори с двете монархии канцлерът им предлага ново решение на българския въпрос, за да се избегнат евентуални бъдещи противоречия между тях. На 18 юни 1881 г. Съюзът на тримата императори е подновен, а в подписания същия ден допълнителен таен протокол между Германия, Австро-Унгария и Русия е договорена позицията им по въпроси, свързани с Босна, Херцеговина, България и Източна Румелия. Виена прокарва желанието си да анексира двете провинции в подходящ за нея момент, а относно възможното съединение на Северна и Южна България трите сили се споразумяват да не се противопоставят, ако обединението обхване само пределите на Княжеството и Източна Румелия, определени с Берлинския договор³².

Този договор и съпътстващият го таен протокол след ясно индикираните съединистки желания на българското население има за цел да примири позициите на Виена и Санкт Петербург при промяна статуквото на Балканите. Всъщност Бисмарк, заинтересован главно от проблемите в Централна Европа, възникнали след обединението на Германия, по време на управлението си на няколко пъти предлага на съюзниците да поделят Балканския полуостров на сфери на влияние – източната част, включително България в етническите ѝ граници, да е за Русия, а западната – за Австро-Унгария. До споразумение не се стига, защото нито в руската столица са склонни да жертват Сърбия и Черна гора, нито във Виена – да се откажат от претенциите си за Румъния и Македония. След като рационалното за канцлера генерално решение на австро-руските противоречия не е прието, Бисмарк се опитва чрез „политиката на малките стъпки“ да търси умиротворяващия компромис между двете съседни, съюзени с Берлин държави. Плод на новата тактика е и споменатият допълнителен таен протокол от 18 юни 1881 г.

Формално погледнато в резултат от политиката на Ото фон Бисмарк Съединението на двете български части получава предва-

рително своето международно признание, поне сред част от подписалите и гарантиращи Берлинския договор държави, и не би трябвало да провокира кризата от есента на 1885 г. Въпреки договореностите, когато на 6/19 септември 1885 г. българският княз Александър I обявява Съединението на Княжество България с Източна Румелия, по различни причини и Русия, и Австро-Унгария отказват да го признаят³³. Ситуацията е усложнена и от намесата на Великобритания в полза на княз Александър I и българите, както и от антигерманските реваншистки настроения, обзели Франция през 1885 г. Според Бисмарк кризата на Балканите, периферен за германските интереси регион, съвпада с криза в центъра на континента – ескалацията на френско-германски антагонизъм. Това обстоятелство принуждава германския канцлер активно да посредничи в уреждането на българския въпрос, заинтересован не толкова от съдбата на българите, колкото от изглаждане противоречията между съюзниците на Райха. Бисмарк се опитва да ги помири на базата на тайния протокол от 1881 г. и на практика приема Съединението. Съгласно тайните договорености от Берлин съветват Високата порта и Сърбия да се въздържат от намеса в българските дела³⁴. През април 1886 г. посланическата конференция на Великите сили в Цариград, обявена за колективен орган по изработване на статуквото, узаконява подписаното вече споразумение между Княжеството и Османската империя, според което постът на генерал-губернатор на Източна Румелия е даден на българския княз³⁵.

Поради валидността на Берлинския договор над трудно постигнатите положителни резултати в борбата на Княжеството за държавно еманципиране надвисва потенциалната опасност при всяка промяна в съотношението на силите големите европейски държави да оспорят действията на България и да изискат стриктното спазване на договорните задължения³⁶. В историята на отношенията на българските правителства с Османската империя и Великите сили след 1878 г. примерите в тази посока са многобройни и показателни.

В края на 1892 г. българският дипломатически агент в Цариград Петър Димитров е привикан от великия везир за възражение срещу самостоятелното участие на Княжеството на предстоящото Световно изложение в Чикаго. „Понеже България е васална държава на Портата, то българските предмети за излагане трябвало да бъдат в турската

секция“ – предава думите му Димитров в поверителен доклад до външния министър Димитър Греков и разсъждава: „Като васална държава Портата може би има право да изисква, щото България да се представлява заедно с нея в изложението на Чикаго, но понеже в много по-главни въпроси, зависещи от нейното сюзеренство над България, тя си е затваряла очите и не е искала да знае за тях, то не знам отде произхожда сега тая ненадейна претенция по тоя маловажен въпрос“. Инструкциите от София са Димитров да не дава обяснение на везира, но ако отново се повдигне въпросът – „да му каже, че с вземането участие на България в изложението на Чикаго не накърнява в нищо сюзеренните права на султана, които се определят в Берлинския договор. България като има права да сключва търговски договори самостоятелно за себе си, не подлежи на съмнение, че тя може да се представлява изобщо по търговските си интереси пак самостоятелно. Относително до изложението има прецедент; България се е представлявала във Виенското музикално изложение в отделен павилион“ – аргументира Греков твърдата позиция на правителството по „тоя маловажен предмет“³⁷.

Опитът на княжеската дипломация да участва самостоятелно в работата на Първата мирна конференция в Хага през 1899 г. е неуспешен, поради съпротивата на Портата и несъгласието на Великите сили. По инициатива на цар Николай II през лятото на 1898 г. руското правителство излиза с предложение до останалите държави за намаляване на въоръженията и запазване на световния мир. За целта е подготвено свикването на международна конференция, конкретизирани са нейната програма и мястото на провеждане – Хага. Покана получава и софийското правителство въпреки васалния статут на Княжеството: Русия държи на българското участие, защото тристахилядната българска армия е важен фактор за опазване на мира на Балканите, а и очаква от българските делегати да поддържат руските позиции на конференцията. Османското правителство възразява и домакините от Холандия отказват да изпратят официална покана до София за участие, докато не се реши спорът с Портата. Русия оказва натиск върху султана и през април 1899 г. той разрешава участието на българската делегация срещу условието тя да заеме място непосредствено след турската, вместо по азбучния ред на участващите държави. Бъл-

гарското правителство се съгласява, но с уговорката Истанбул да не приема това като прецедент и да накърни извоювани вече права на Княжеството при участие в бъдещи международни конференции. Отделно от тези действия външният министър Димитър Греков инструктира поверително делегатите Димитър Станчов и Христофор Хесапчиев да се постараят и да заемат място, което да не е непосредствено до османската делегация. В спомените си Хесапчиев описва множеството комични ситуации с придърпване на масата от членовете българската делегация и други случки, за да се демонстрира „откъсването“ от Турция, както и редица дипломатически хитрини, и натиск да бъдат оттеглени османските пратеници. Преди подписването на заключителните документи позициите на София и Истанбул отново се сблъскват. Ръководителят на турската делегация Турхан паша настоява да се отрази в протокола, че българските участници имат само консултативен глас, а името на България да се изпише непосредствено след името на Османската империя, при това с по-дребни букви. С посредничеството на Русия и на домакините е постигнат компромис: името на Фердинанд е вписано сред държавните глави на 26-те участващи държави по азбучния ред на България, а участниците от българската делегация полагат подписите си след султанските пратеници³⁸. На Втората мирна конференция в Хага (1907 г.) с подкрепата на Русия и със съгласието на Австро-Унгария и Франция въпреки съпротивата на османските делегати Княжеството участва като суверенно в заседанията и при подписването на заключителните документи³⁹. Това доказва разрастването през годините на международния авторитет на България и нежеланието на голямата част от Великите сили да влошават връзките си с нея заради съюзернените претенции на султана.

Естествено Османската империя, която държи за спазване на правата ѝ, препятства всеки опит на България да заеме място сред другите суверенни страни. След образуването на Княжеството Истанбул създава специално бюро към администрацията на великия везир за кореспонденция с привилегированите провинции в империята. Целта е да бъде заставен българският дипломатически агент, когото в Цариград смятат за османски чиновник, да общува не с външното министерство на султана — привилегия на акредитираните предста-

вители на суверенните държави – а с новосъздаденото бюро. От своя страна Портата не акредитира свой дипломатически представител в София, а поддържа връзка с княза чрез султански комисар⁴⁰. На тази основа между двете държави възникват редица инциденти, които засягат честолубието на българските князе и националното чувство на българите и ескалират допълнително напрежението в отношенията между София и Цариград⁴¹.

В началото на 1881 г. Османската империя, недоволна от решенията на българското правителство по аграрния и бежанския въпрос, едностранно прекъсва дипломатическите си отношения с Княжеството, създава споменатото „Бюро за привилегированите и автономни провинции“ и държи българското правителство да кореспондира с него. Властите в София се противопоставят и отказват да разглеждат документи, писма и ноти, изпратени през Бюрото, т.е. стига се до фактическо скъсване на дипломатическите отношения. Две години покъсно благодарение на твърдата позиция на Княжеството, на натиска на отделни Велики сили върху Портата и София, на някои компромиси от двете страни, дипломатическите отношения са възстановени на предишната им база⁴².

До 1908 г. въпросът за мястото на султанския „комисар по вакъфите“ в състава на акредитираното дипломатическо тяло в София и на българския дипломатически агент в османската столица остава открит. Портата отказва дипломатически привилегии на княжеските представители в Истанбул, третира ги като обикновени султански чиновници, а в София комисарите ѝ претендират за особено място при официалните дипломатически церемонии, което да демонстрира върховенството им над българските министри. Софийските власти не се съобразяват с османските желания и на дипломатически срещи, вместо да се редят по старшинство сред дипломатическото тяло, османските комисари най-често отсъстват поради „неразположение“, отпуск или други „уважителни“ причини⁴³.

Българските дипломати също не участват редовно в дипломатическите приеми и срещи, организирани от Портата, защото не са канени от османските власти. „Поведението на съзернения двор спрямо агента на Българското княжество е толкоз повече обидно за българското правителство, че агентът няколко пъти е бил повикван вече на официални

динета“ – оплаква се Георги Вълкович, български дипломатически агент в Цариград, на външния министър Д. Греков през юни 1891 г. по повод поредното му игнориране от властите при срещи с дипломатическото тяло в османската столица⁴⁴. „Великият везир поддържа, че българският дипломатически агент не принадлежал на дипломатическото тяло“ – известява Петър Димитров от Цариград българското външно министерство причината за непоканването му на среща с дипломатическия корпус година по-късно⁴⁵.

След 1897 г. режимът на българския дипломатически агент в Истанбул частично и временно е смекчен. Заради неутралитета на Княжеството в гръцко-турската война султанът се разпорежда българският представител в турската столица да бъде канен в двореца на празници и тържества заедно с дипломатическото тяло. Великият везир не се съобразява с наредбата и се опитва да саботира изпълнението ѝ. През май 1897 г. за първи път тогавашният български дипломатически агент Димитър Марков е поканен в султанския дворец, но е поставен от служителите по протокола сред групата на драгоманите, вместо при дипломатите. Марков незабавно отнася въпроса до султана и заплашва с напускане на приема, ако не го поставят сред дипломатическото тяло. Специална султанска заповед удовлетворява искането му и официално извоюваната вече привилегия в основни линии се спазва от османските власти до идването на младотурците на власт през лятото на 1908 г.⁴⁶

В началото на 1896 г. след официалното признаване на Фердинанд за княз на България от Великите сили българското правителство подготвя тържествената му визита при султана. Дипломатическата преписка разкрива надхитрянето между турските и българските власти по незначителни на пръв поглед детайли, зад които обаче се крие стремежът за суверенно третиране на Фердинанд. През февруари–март 1896 г. българският дипломатически агент в Истанбул почти ежедневно опонира на турския протокол по въпроси свързани с резиденцията, където да отседне князът – да е величествен султански дворец, подобаващ на ранга на височайшия гост; с титулуването на българския монарх „Царско Височество“, с размяната на ордени и т.н. С твърдост и ултиматуми, че Фердинанд ще откаже визитата, първоначалната позиция на домакините е променена значително: от

отказ да бъде посрещнат с царски почести, защото е васал, и предоставяне на апартамент на княза, вместо резиденция, в която да е отседнал някой император или държавен глава, до официално договорено първенство на Фердинанд над великия везир, приемане на титлата му по рождение „Царско Височество“, признаване от султана на учредените български ордени и на названието „министри“ за членовете на българското правителство...⁴⁷

Договореностите са стъпка напред в стремежа на българския княз и на правителството за самостоятелност на международната сцена и отхвърляне сюзеренитета на султана, но те не отменят фактическия васалитет на България; резултат са на временна конюнктура в отношенията между двете страни, а и турските власти впоследствие често ги загърбват, докато българските се стремят да ги разширят. Така например месец след приема на Фердинанд от Абдулхамид II от София остро възразяват на писмо от великия везир до княза, наречен „валия на Източна Румелия“ и написано на турски език. Аргументите са, че с българския държавен глава може да кореспондира само съответстващ му по ранг държавен глава, в случая султана, че кореспонденцията трябва да е на френски език, а Източна Румелия не била вилает, за да бъде титулуван князът „валия“⁴⁸.

Великите сили и балканските държави също оспорват статута на дипломатическите представители на Княжеството в чужбина, като се позовават на васалното положение на страната. Мястото на княжеските агенти в йерархията на дипломатическите представителства е много неопределено, а и султанската администрация всячески препяства усилията на българските правителства за самостоятелна изява на международната сцена. Така например българските дипломатически агенти се акредитират пред външните министри на суверенните държави, а на аудиенция при съответния държавен глава били приемани само ако тя имала частен характер и бѐдели представени от съответния посланик на Османската империя. Инструкциите от София са пък да търсят начини сами да се представят пред държавните глави. Стриктното спазване на протокола от грѣцка страна пречи дълго време на двустранните отношения. В края на 1896 г., когато София се опитва да открие свое дипломатическо агентство в Атина, грѣцкият кабинет отказва на Петър Димитров да връчи акредитивните

си писма на гръцкия крал Георг I и настоява акредитацията да е пред правителството. Мотивите се крият във васалния статут на Княжеството и вероятните обструкции от турска страна⁴⁹.

В края на 1886 г. по време на обиколката из европейските столици с цел разрешаване на кризата с овакантия княжески трон германският канцлер Ото фон Бисмарк отказва да приеме българската делегация, ако не бъде представена от турския посланик. Компромисът е българските делегати да разговарят един по един като частни лица със заместника на канцлера – сина му Херберт фон Бисмарк⁵⁰. За да се избегне присъствието на турския посланик в Париж, френският външен министър също ги приема като частни лица. Аргументите са, че Княжеството е васално и в международните отношения само Османската империя има право официално да говори от българско име⁵¹.

В края на април 1896 г. турският посланик Махмуд Недин бей предлага на новоназначения във Виена български дипломатически агент Димитър Станчов да бъде официално представен на император Франц-Йосиф. Тъй като по този начин се подчертава съюзеренитетът на Османската империя над България, Станчов се консултира с министър-председателя Константин Стоилов. Всъщност заради тази дипломатическа процедура българският дипломатически агент от почти половин година акредитация във Виена не е приеман от австро-унгарския монарх. Инструкциите на Стоилов са Станчов да бави отговора си до османския посланик и да търси възможност за самостоятелно представяне. Външният министър на Двудеинната монархия граф Агенор Голуховски съветва Станчов да зачете желанието на Махмуд Недин бей, за да нормализира положението си, а и защото протоколът го изисква. Все пак Голуховски оставя България и Османската империя сами да се разберат. През следващите дни турският посланик на своя глава подготвя аудиенцията и поставя Станчов пред свършен факт. Българският дипломат избира да се съгласи с процедурата срещу уговорка тя да не бъде смятана за прецедент в бъдеще⁵².

Една година по-късно ситуацията е на път да се повтори. От януари 1897 г. дипломатически агент на Княжеството във Виена е Хараламби Сърмаджиев. На отправени от Стоилов забележки, че не е достатъчно активен на поста, Сърмаджиев се оправдава, че вече трети месец не е представен на Франц-Йосиф, защото Портата държи на

процедурата със Станчов и настоява османският посланик в австро-унгарската столица да представи Сърмаджиев, а българските власти отказват. „Най-после докога ще продължи това аномално положение?“ – оплаква се Сърмаджиев⁵³. По същото време Австро-Унгария демонстрира и по друг повод неравноправното положение на Княжеството. През май е насрочена ратификация на търговския договор между двете държави: от българска страна подписът си полага князът, а от австро-унгарска се подписва Голуховски. Настояването на българските власти за подпис на Франц-Йосиф е отклонено с позоваване на васалния статут⁵⁴. Все пак усилията на Сърмаджиев са възнаградени: в началото на 1898 г. той докладва в София, че на новогодишния бал е представен от Голуховски на императора и е включен в дипломатическата листа, макар и след управляващите на другите посолства. През януари 1900 г. Сърмаджиев за първи път е поканен на вечеря в двореца заедно с ръководителите на мисии⁵⁵.

След 1902 г. отношението на австро-унгарските власти към българския дипломатически агент се подобрява. Сведенията от Виена сочат, че българското присъствие на официални приеми е вече нормална практика, която единствено посланикът на султана оспорва. Въпреки това в началото на 1905 г. Михаил Сарафов се оплаква, че Виена го третира като водач на мисия само при двустранни преговори, докато в рамките на цялото дипломатическо тяло го приемат като представител на васална държава⁵⁶. В началото на 1908 г. българският дипломат във Виена Димитър Станчов съобщава на княз Фердинанд: „Както Ви е познато, нас не ни считат засега напълно дипломатически представители, а някакви си *suī generis* агенти, непредвидени в международните договори. В списъка на дипломатите във Виена има три дяла: I. Посолства; II. Консулства; III. Дипломатически агенти. В последната група е само България“⁵⁷. За българските политици проблемът не е само в церемониала, дискредитиращ княжеските дипломати, а в суверенното международно присъствие и признание.

Особено докачлив на тема церемониал и протокол е българският княз Фердинанд, потомък на славната френска династия на Орлеаните, който предпочита да пътува из Европа инкогнито или като частно лице, вместо да се съобразява с протокол, представящ го като султански васал. Тогавашните дипломати и политици документират

множество случаи с главно действащо лице княза, които са на ръба да влошат отношенията на България с редица чужди държави. Част от тях са дори комични, но зад всички прозират не само личното княжеско достойнство и суетност, а и държавното еманципиране на България. Скоро след официалното му одобрение на българския трон, в началото на 1896 г., Фердинанд е поканен в Москва на тържествената коронация на Николай II. Отпътува с голямо желание, разчитайки, че като законен владетел ще може вече официално и равноправно да се представи пред европейския монархически елит. На церемонията е поставен до хана на Хива и емира на Бухара, зависими от Русия владетели, което, по думите на Стивън Констант, „не му позволяваше да забрави, че... България все още беше... васал на Турция“⁵⁸.

Фердинанд си взема поука и през следващите години предварително се опитва да договори условията и церемониала при своите визити. Английският дипломат Джордж Бюканън описва в мемоарите си подобен случай. Когато на 22 януари 1901 г. умира кралица Виктория, Фердинанд заявява пред английския представител в София желанието си да присъства на погребението, но само ако в церемониала му се гарантира място като суверен на България. Полученият отговор, че моментът не е подходящ за разглеждане на молбата му и за промени, не удовлетворява Фердинанд. Затова монархът изпраща в Лондон делегация, а в деня на погребението в София отпразнува с парад рождения ден на престолонаследника Борис и дори кани руския дипломатически агент в България. Действията на Фердинанд засягат английския крал Едуард VII⁵⁹.

Княжеските правителства са не по-малко педантични в отстраняването на дори наглед незначителни поводи, действия или символи на васалност. С циркулярна нота от октомври 1880 г. до представителите на Великите сили в София българското външно министерство настоява служителите им в България, става дума за гавазите, да не носят фесове, защото правели „много лошо впечатление“⁶⁰. Зад дипломатическия евфемизъм се крият много по-дълбоки причини и мотиви.

От друга страна, въпреки отделните успехи – например в Румъния и Сърбия (българските дипломатически агенти се акредитират пред тамошните монарси и обикновено са канени с дипломатическото тяло на приеми и тържества, без да се подчертава васалният им статут,

и че Българската държава успява през годините да си изгради самостоятелен дипломатически апарат в чужбина) – въпросът за мястото и положението на българските дипломатически представители при назначаването им, при участие в церемонии, в международни конгреси и организации, включването им в дипломатическите листи и т.н. остава открит до 1908 г. По нареждане на Високата порта османските посланици се опитват да включат българите в своите дипломатически списъци, упражняват натиск върху трети страни церемониалът да не допуска самостоятелна изява на българските пратеници, а и самите Велики сили и съседните балкански държави често защитават интересите си в Княжеството с позоваване на васалния му статут.

Правото на намеса на Великите сили във вътрешните дела на Княжеството по силата на наложените капитулации е друг признак на накърнен държавен суверенитет и е чест повод за остри кризи в отношенията на България с тях. Показателна в това отношение е т.нар. „афера Шадурн“. До лятото на 1886 г. френският поданик Гастон Шадурн е началник на личната канцелария на княз Александър I Български. След абдикацията на княза французинът остава в София като кореспондент на „Таймс“ и на френската агенция „Хавас“. Отявлен привърженик на първия български монарх, Шадурн остро критикува в дописките си Фердинанд, Стамболов и цялото правителство. Враждебните му публикации в чуждите вестници имат широк отзвук в Европа и в Княжеството. През пролетта на 1891 г. с обвинения, че застрашава националната сигурност на България, Стамболов предприема мерки за експулсирането му. Повод е статия във френския вестник „Матен“, приписана на Шадурн, в която се цитират обидни думи по адрес на Фердинанд, изречени от министър-председателя. Кореспондентът се укрива в сградата на Френското дипломатическо агентство в София и конфликтът прераства на ниво междудържавни отношения. Франция чрез софийския си агент Етиен Ланел оспорва заповедта за екстерниране, аргументира се с капитулационните си права, напомня за имунитета на чуждите поданици в Княжеството и заплашва със скъсване на дипломатическите отношения. Протестът на Републиката е подкрепен от Великобритания и от част от балканските държави. В края на април 1891 г. българското правителство отменя заповедта си с декларация, че Шадурн ще оцени жеста и в

бъдеще няма да създава трудности на България. Кореспондентът възобновява дейността си в София, а материалите му отново са с дискредитиращ правителството и Фердинанд характер. На 8 декември без предварително уведомление, за да не се укрие отново, Шадурн е арестуван и е съпроводен до границата със Сърбия. Едва след експулсирането му Греков информира френския дипломатически агент, който протестира. Вестниците във Франция раздухват скандала, депутатите в Националното събрание на Републиката привикват френския външен министър на доклад. Тонът спрямо България е заплашителен, дори войнствен, действията на Стамболов са определени като „варварски“, настоява се за намеса на Високата порта и скъсване на отношенията, ако София не върне Шадурн и не гарантира в бъдеще правата на френските граждани в България. Стамболов отказва да реабилитира кореспондента и на 12 декември Ланел уведомява Греков за получената заповед да скъса официалните връзки с България. През следващите дни Франция се опитва да принуди Високата порта да вразуми васала си и да убеди останалите Велики сили да я подкрепят. Макар че всички са еднакво облагодетелствани от капитулационния режим и желаят запазването му, в случая част от Великите сили се дистанцират от френската инициатива. Посланиците на Австро-Унгария, Германия, Италия и Англия в Цариград, за да подкопаят позициите на Франция в Османската империя, съветват великия везир да застане на позицията, че предприетата от Стамболов мярка е справедлива. Притиснатата от две страни, Портата обещава съдействие на Републиката, но само за уреждане на спора с България по компромисен път. За целта Истанбул иска от княжеското правителство обяснение по аферата „Шадурн“. На 2 януари 1892 г. Греков депозира обстоен мемоар, с който оправдава действията си по експулсирането на журналиста, привежда примери от предишни случаи на експулсиране, застъпва тезата, че не се оспорват по принцип поетите от България задължения по капитулационния режим, а е предприето основателно действие срещу лице, заплашващо националната сигурност на Княжеството⁶¹. След като не получава необходимата подкрепа от държавите, подписали Берлинския договор, и за да спаси международния си авторитет, Франция се съгласява на компромисно решение на кризата с България. Чрез великия везир тя предлага на Стамболов публично да признае, че е допуснал

грешка, като не е уведомил предварително френския дипломатически агент в София за действията срещу Гастон Шадурн и не е искал съдействието на дипломата по процедурата с екстрадицията. Освен това българското правителство трябва да заяви, че желае да възобнови дипломатическите си отношения с Републиката. В замяна Париж обещава да признае инцидента „Шадурн“ за приключен, да не настоява за връщането на журналиста в София, както и да възстанови връзките си с Княжеството. В началото на февруари дипломатическите отношения са възстановени⁶².

Ако в аферата Австро-Унгария заема страната на България, то при случаи, когато са нарушавани права на нейни поданици, е не по-малко крайна от Франция в натиска си срещу българските власти. Така например едно битово, чисто криминално престъпление – убийството на унгарската гражданка Ана Симон през април 1897 г. в Пловдив – предизвиква остра криза в двустранните отношения. Виена тълкува убийството като враждебен акт към империята, позовава се на капитулационния режим и настоява за участие в съдебното следствие. След като министър-председателят Стоилов не допуска външна намеса във вътрешните работи на Княжеството, заваляват обвинения в некомпетентност и тенденциозност на съдебно-следствените органи. Кулминацията на кризата е през август, след като на 31 юли в „Берлинер локал анцайгер“ е публикувано интервю с българския премиер, препечатано в рамките на няколко дни и от други германски и австрийски вестници, от което прозират остри нападки срещу Австро-Унгария и императора ѝ. Следва ултиматум от Виена за незабавно опровержение и извинение пред Франц-Йосиф или ще бъдат прекъснати връзките с Княжеството. През следващите дни инцидентът затихва: българското правителство обявява, че въпросното интервю е тенденциозно преиначено, а Стоилов поднася извинения за неволното недоразумение⁶³.

Горните два примера онагледяват стремежа на българските власти да обезсилят мерките на капитулационния режим и контрадействията на Великите сили. Дали София ще бъде подкрепена от някоя държава, зависи изцяло от моментните интереси на отделните Велики сили. В първия случай Австро-Унгария е зад България, защото става дума за Франция, и към 1891 г. Виена по политически причини под-

държа българския княз, докато шест години по-късно след православно крещение на престолонаследника Борис и сближаването между Княжеството и Русия, в хабсбургската столица използват всеки повод да дискриминират Фердинанд и България. Видно е, че трудностите по пътя на утвърждаването на българския държавен суверенитет са големи, но и че противоречията между Великите сили подхранват надеждите на българските власти за успешен изход.

След Съединението на Княжеството и Източна Румелия и последвалата интеграция на двете части важно стопанско и военно-стратегическо значение за страната придобива т.нар. Източна железница⁶⁴. Отсечки с дължина 310 км от жп линията, която свързва Виена с Цариград, минават през българска територия. Според споразуменията с Портата (собственик на жп линията в границите на Османската империя, т.е. включително България) Дружеството за експлоатация на Източните железници е арендатор и има изключителните права и привилегии над тези отсечки. Заемите, които тази жп компания отпуска на Османската империя през 1885 и 1893, са гарантирани с доходите на източнорумелийските отсечки и удължават арендните ѝ права до края на 1957 г. Споразуменията между двете страни са сключени без участието, съгласието или дори знанието на Българската държава, но са задължителни за нея⁶⁵.

Стремежът на Княжеството за контрол и права над румелийските жп отсечки противоречи на интересите на германския капитал и на германската източна политика. В края на 80-те години на XIX в. успоредно с получените първи концесии от Дойче банк за строеж на жп отсечки в азиатските владения на Османската империя и с приетата от германското правителство стратегия за изграждане на жп линия, която свързва Централна Европа с Багдад, в Берлин предприемат постъпки за слагане на ръка на построената от австрийския предприемач барон Хирш Източна железница. През 1890 г. германско-австрийска финансова група начело с Дойче банк и Виинер банкферайн изкупува от Хирш контролния пакет на Дружеството за експлоатация на Източните железници (88 000 от общо 100 000 акции) и става арендатор на жп линията⁶⁶. Заинтересовани от запазване на правата си, Австро-Унгария и най-вече Германия се противопоставят на всеки опит на България да ликвидира или промени Берлинския договор по отношение на железницата.

По правило българските власти не могат да контролират дейността на Дружеството, нито да го облагат или задължават да спазва местните закони и тарифи. Компанията контактува директно с Цариград и, защитавайки своите икономически интереси, насочва движението на стоките към Егейско море. Опитите на Княжеството да ограничи привилегиите на Дружеството чрез споразумения за сътрудничество или чрез изкупуване на правата му върху българските отсечки, както и чрез строеж на успоредна жп линия да ликвидира монопола му и да пренасочи потока на стоки към черноморското пристанище Бургас, по различни причини и главно поради противодействието на компанията, пропадат. Зад Дружеството стои не само Османската империя, но и Великите сили, най-вече Германия, Австро-Унгария и Франция, чиито капитал и интереси то защитава. Загубило битката с компанията, през 1899 г. Княжеството подписва конвенция, според която се задължава за срок от 25 години да не предприема строителство на каквато и да е успоредна или конкурентна на Източните железници линия. За същия срок България предоставя на компанията правото да ползва и построената вече паралелна отсечка Пловдив – Нова Загора⁶⁷.

Неуспехът разстройва българската програма за строеж на жп линии, препятства стопанското обвързване на Северна и Южна България, до голяма степен обезсмисля вложените вече инвестиции в строежа на други жп линии, гари и на пристанището в Бургас. Транспортването на българските войски в случай на война също зависи от добрата воля на компанията. Следователно въпросът за правата и привилегиите на Дружеството за експлоатация на Източните железници наврежда не само на стопанските интереси на Княжеството, но и на неговия суверенитет. До 1908 г. въпросът остава една от основните предпоставки за обявяване на българската независимост.

През първите три десетилетия след Освобождението Княжество България с целенасочена и активна политика, чрез дипломатическо лавиране и компромиси постига значителни успехи в борбата за фактическо премахване на клаузите на Берлинския договор, на капитулационния режим и за решаване на националния въпрос. Но до юридическото оставане в сила на васалната зависимост към Османската империя съществува опасност тези резултати да бъдат ликвидирани.

Успешното решаване на други, приети на Берлинския конгрес и важни за икономическото и политическо развитие на страната проблеми, също се свързват с официалното отхвърляне на зависимостта.

БЕЛЕЖКИ

¹ Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, im Auftrage des Auswärtigen Amtes hrsg. von J. Lepsius/A. Bartholdy/F. Timme. Bd. 2. Berlin, 1922, Nr. 294. (По-нататък изписвано съкратено GP.). Всички дати са по нов стил.

² Otto von Bismarck. Dokumente seines Lebens, hrsg. von H. Wolter. Leipzig, 1989, S. 321. Текстовете на Санстефанския и Берлинския договор виж в: Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage, zusammengestellt und erläutert von Karl Strupp. Gotha, 1916, S. 118–126 und 139–161; Българската държавност в актове и документи. Съст. В. Гюзелев. С., 1981, с. 193–202 и 206–219. Коментар на тези договори виж в: **Милкова, Ф.** Санстефанският мирен договор. – В: Освобождението на България. Материали от юбилейна международна научна сесия в София. С., 1982, с. 65 и сл.; **Андреев, М.** За някои правни проблеми на Берлинския конгрес и Берлинския договор. – В: Пак там, с. 234 и сл. По въпроса за Освобождението на България, Берлинския конгрес и германската позиция срв.: **Христов, Хр.** Освобождението на България и политиката на западните държави 1876–1878. С., 1968, с. 159 и сл.; **Косев, К.** Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856–1878. С., 1978, с. 367 и сл.; **Косев, К.** Германската общественост и Източният въпрос 1871–1878. С., 1991, с. 156 и сл.; **Hillgruber, A.** Südosteuropa in Bismarcks Außenpolitik 1875–1879. – In: Melville, R./Schröder, H.-J. (Hrsg.), Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1982, S. 179 ff.; **Wegner-Korfes, S.** Die Haltung der Diplomatie des deutsche Kaiserreiches zur nationalen Befreiungsbewegung der Balkanslaven und deren Ergebnisse (1875–1878) und ihre Ursachen. – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 3. С., 1981, с. 58 и сл.; **Wolter, H.** Die Politik des Deutschen Reiches und die bulgarische Befreiung 1878. – В: Пак там, с. 68 и сл. Протоколите от заседанията на представителите на Великите сили на Берлинския конгрес, разкриващи техните позиции и интереси на Балканите, са публикувани в: Протоколи на Берлинский конгрес, преведени и издадени от Т. Икономов. С., 1885; Der Berliner Kongreß von 1878. Protokolle und Materialien, hrsg. von I. Geis. Boppard a. Rh., 1978.

³ Срв. **Grothusen, Kl.-D.** Die „Orientalische Frage“ als Problem der europäischen Geschichte. – Südosteuropa Mitteilungen, 1978, Nr. 4, S. 8.

⁴ **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 12; **Todorova, Z.** Österreich-Ungarn und die bulgarische Unabhängigkeitsfrage (1878–1909). – *Etudes Historiques*. Sofia, 1965, p. 283.

⁵ **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 34.

⁶ По въпроса за икономическите клаузи на Берлинския договор и стопанското развитие на Княжеството виж: **Тодорова, Цв.** Пос. съч., с. 11–43; **Горанов, П.** Икономически предпоставки за обявяване независимостта на България през 1908 г. – Годишник на ВФСИ – Свищов. Т. 15, 1959, с. 334 и сл.; **Кутиков, В.** Борбата на българския народ против режима на капитулации, наложен от Берлинския договор. – В: Освобождението на България. Материали от юбилейна международна научна сесия в София. С., 1982, с. 272–283; **Mehlan, A.** Grundlinien einer Außenhandels-geschichte Bulgariens. – *Südostdeutsche Forschungen*, 1939, H. 4, S. 739 ff.

⁷ **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България. В. Търново, 1986, с. 36; **Цветков, Пл.** България и Балканите от древността до наши дни. Варна, 1998, с. 403.

⁸ Окръжно писмо на МВРИ до дипломатическите представители на Великите сили в София, София, 16/28 януари 1884 г. – ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 150, л. 1. Документът е отпечатан в сборника *Външната политика на България. Документи и материали*. Т. 1 (1879–1886). С., 1978, док. 245, с. 497–498. (Понататък изписвано съкратено ВПБ.)

⁹ Цветана Тодорова обяснява тази инициатива на Лондон с факта, че по същото време Великобритания губи част от икономическите си позиции на Балканския полуостров. За това допринася и капитулационният режим, който осигурява ниско мито на вноса в Турция и практически облагодетелства по-слаборазвитите европейски държави. Либерализирането на търговските отношения с България и повишаването на митническите такси биха дали повече предимства на евтината английска продукция и биха нанесли удар върху изостаналата австро-унгарска индустрия. Същевременно Лондон цели да извлече и политически дивиденди: **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 15.

¹⁰ По-подробно за целите и усилията на българската дипломация в търговските преговори с Великите сили след Освобождението виж в: **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България, с. 33–55; **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 14–31; **Мартыненко, А.** Позиция России в отношении государственного суверенитета Болгарии после Освобождения. – В: *Българската държава през вековете*. Т. 2: България в международните отношения след 1878 година. Социалистическа България (= Първи международен конгрес по българистика, София 23 май–3 юни 1981. Доклади). С., 1982, с. 52.

¹¹ Цит. по: **Тодорова, Цв.** пос. съч., с. 28–29.

¹² Повече в: **Кьосев, Хр.** Второто стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908). – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 1. С., 1972, с. 141–165; **Попов, Z.** Die Handelsverträge Bulgariens mit den anderen Staaten (1905–1907). – Bulgarian Historical Review, Nr. 3, 1975, p. 65–77.

¹³ **Кьосев, Хр.** пос. съч., с. 148–151.

¹⁴ Срв. **Lemke, H.** Der Abschluß der Handelsverträge Deutschlands mit Bulgarien und Serbien 1904–1905. Ein Beitrag zur ökonomischen Rivalität der Mittelmächte auf dem Balkan. – В: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. Международна научна конференция, посветена на паметта на Людмила Живкова (София, 27–28 септември 1983). С., 1985, с. 158. Авторът смята, че стремежът на Германия да подобри връзките си с България е следствие на “определено напрежение” в отношенията между Берлин и Истанбул по време на Руско-японската война. Христо Кьосев пък обяснява обрата в германската политика спрямо България с икономическото проникване на германския империализъм в Княжеството: **Кьосев, Хр.** Пос. съч., с. 147 и сл.

¹⁵ По-подробно в: **Кьосев, Хр.** Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908). – В: Годишник на Софийския университет. Т. 59. Идеологически катедри. С., 1967, с. 305–316.

¹⁶ **Матеева, М.** Консулските отношения на България 1879–1986 г. С., 1988, с. 19–22.

¹⁷ Пак там, с. 102; ВПБ. Т. 1. док. 38 и 207.

¹⁸ **Матеева, М.** Консулските отношения..., с. 102–114.

¹⁹ **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 30–31.

²⁰ **Матеева, М.** Консулските отношения..., с. 41.

²¹ ВПБ. Т. 1. док. 11, 18, 53, 65, 93.

²² Пак там, док. 30, 32, 71–73; **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1973, с. 236–237.

²³ **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 30–31.

²⁴ **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България..., с. 24 и 66; **Пиперов, Н.** Финансовите и търговските отношения между България и Турция. С., 1909, с. 45–46.

²⁵ **Матеева, М., Тепавичаров, Хр.** Дипломатически отношения на България 1878–1988. С., 1989, с. 49–50.

²⁶ Министерски съвет. Доклад до Негово Величество Фердинанд I, Цар на българите, по случай 25-годишнината от възшествието му на българския престол. 1887–1912. С., 1912, с. 4–5; **Ковачева, М.** Началото на външната политика

на Княжество България. – Исторически преглед, 1975, № 3, с. 47–62; **Манолова, М.** Международноправното положение на българската държава през периода 1878–1908. – Международни отношения, 1974, №4, с. 67–76; **Матеева, М., Хр. Тепавичаров.** Дипломатическите отношения на България 1878–1988. С., 1989, с. 49 и сл.; **Стателова, Е.** Дипломатията на Княжество България 1879–1886 (= Изследвания по българска история, т. 4). С., 1979, с. 91 и сл.

²⁷ **Пенков, С.** Борбата на българския народ против Берлинския договор и международното право 1878–1886. С., 1968, с. 61; По въпроса за българо-турските отношения и опитите на Княжеството за суверенно третиране виж също: **Самарджиев, Б.** Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския съюзеренитет (1879–1886). – В: Националноосвободителни движения на Балканите в края на XIX век. С., 1976, с. 7–37; **Самарджиев, Б.** Политиката на Османска Турция към Княжество България (1888–1896). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век (= Studia Balcanica, 16). С., 1982, с. 81–139; **Влахов, Т.** Криза в българо-турските отношения 1895–1908. С., 1977.

²⁸ Срв. **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България..., с. 24–26; **Малинов, А.** Странички от нашата нова политическа история. С., 1938, с. 56–57; **Попов, Р.** За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. – Военноисторически сборник, 1970, № 2, с. 40–60.

²⁹ Повече в **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. С., 1925, с. 20–21; **Крачунов, К.** Външната политика на България. (Кабинетът Малинов). Според документи. С., 1931, с. 19 и сл.; **Grancarov, S.** Sur les relations bulgarno-russes (1901–1903). – Etudes Historiques, T. VI, 1973, p. 256–257. Обстоен анализ на мотивите и перипетиите по сключването на конвенцията в: **Палангурски, М.** България в балканската политика на Русия (1899–1903). В. Търново, 2005, с. 107–119.

³⁰ **Влахов, Т.** Турско-българското съглашение от 1904 г. – В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, с. 304–324.

³¹ За Съединението на Княжество България с Източна Румелия и за Сръбско-българската война вж.: **Генов, Ц.** Подготовка, извършване и защита на Съединението през 1885 г. – Исторически преглед, 1960, № 4, с. 3–25; **Huhn, A. von,** Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit. Politisch-militärische Geschichte der bulgarisch-rumelischen Ereignisse im Jahre 1885. Leipzig, 1885, S. 5 ff.; **Митев, Й.** Съединението 1885. Пловдив, 1985, с. 166 и сл.; **Стателова, Е.** Дипломатията на Княжество България 1879–1886 (= Изследвания по българска история, т. 4). С., 1979, с. 138 и сл.

³² Цит. по: Konferenzen und Verträge. Vertrags-Ploetz. Ein Handbuch geschichtlich bedeutsamer Zusammenkünfte und Vereinbarungen. Т. II, Bd. 3: Neuere

Zeit 1492–1914. Würzburg, 1958, S. 360–361. Срв. също GP, Bd. 3, Nr. 532; Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871–1914. Wegweiser. Bd. 1. Hrsg. von B. Schwertfeger. Berlin, 1923, S. 260 ff.

³³ По въпроса за отношението на Великите сили към Българското съединение от 1885 г. по-подробно в: Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase der preußisch-deutschen Bonapartismus 1884/85 bis 1890 (= Schriften des Zentralinstituts für Geschichte, Bd. 52). Kollektiv unter Leitung von G. Seebach. Berlin, 1977, S. 64 ff.; **Canis, K.** Bismarck und Waldersee. Die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890 (= Schriften des Zentralinstituts für Geschichte, Bd. 60). Berlin, 1981, S. 144 ff.; **Дамянов, С.** Френската дипломатия и Съединението през 1885 г. — Исторически преглед, 1965, № 6, с. 73–80; **Крачунов, К.** Дипломатическа история на Съединението на България. Цариградската Топханенска конференция. — В: Сборник на БАН. Т. XIV. С., 1919, с. 1 и сл.; **Мишев, Р.** Австро-Унгария и България 1879–1894. Политически отношения. С., 1988, с. 133 и сл.; **Панайотов, И.** Българската криза и Европа 1885–1889. Принос към предисторията на общоевропейската война. С., 1924, с. 37 и сл.

³⁴ **Нойков, С.** Германски и австро-унгарски оценки за Съединението и Сръбско-българската война 1885 г. — В: Сръбско-българската война 1885. Сборник статии. С., 1985, с. 260.

³⁵ Ausgewählte diplomatische Aktenstücke..., S. 206 ff.; Българската държавност..., с. 268–269. С това Българският въпрос не слиза от международната сцена. Последница от руската позиция спрямо Александър Батенберг и Съединението са абдикацията на българския монарх през лятото на 1886 г. и изборът на нов владетел. За Бисмарк, притеснен от реваншистките настроения във Франция и с цел Райхът да избегне война на два фронта, е особено важно да запази добрите връзки с Русия. Затова германският канцлер е принуден да следва политиката на Русия по време на българската криза, а Българският въпрос в контекста на засиленото напрежение в Централна Европа лежи в основата на сключения през юни 1887 г. между Берлин и Петербург Договор за презастраховка. Заради политиката си спрямо Русия на канцлера са нужни необвързаност и свобода на действие по българските дела и той не дава съгласието си по планираната и на няколко пъти през 80-те години поставяна на дневен ред женитба между Александър Батенберг и Виктория, дъщерята на германския престолонаследник Фридрих, с мотива, че обвързването между двата двора ще изисква германска протекция за България. Панайотов, И. Българската криза..., с. 12–13; **Corti, E.** Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck. Wien, 1920, S. 162 ff.; **Спиридонов, В.** Бисмарк и българският династичен въпрос 1879–1886 г. — Епохи, 1996, № 3, с. 65–82.

³⁶ По-подробно в: **Тодорова, Цв.** Обявяване на независимостта на България през 1908 г., с. 36 и сл.

³⁷ ВПБ, т. 3/2, док. 597.

³⁸ **Хесапчиев, Хр.** Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899–1914). С., 1993, с. 165–208; **Палангурски, М.** Пос. съч., с. 55–62.

³⁹ **Маргынченко, А. К.** Позиция на Русия в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. – В: Из истории русско-болгарских отношений. Сборник статей. Москва, 1958, с. 34; **Попов, Р.** Участието на България..., с. 55 и сл.; **Павлов, Вл.** (съст.) Време за истина. Из архива на капитан I ранг Станчо Димитриев (1866–1913). Варна, 1996, док. 52–65.

⁴⁰ **Пенков, С.** Борбата на българския народ..., с. 61. Вж. също: **Матеева, М.** Консулските отношения на България 1879–1986. С., 1988, с. 20–21; **Самарджиев, Б.** Турската политика..., с. 16–17; **Стателова, Е.** Дипломатията на Княжество България..., с. 100–101.

⁴¹ По-подробно в: **Горанов, П.** Извоюване на независимостта на България..., с. 67 и сл.

⁴² ВПБ, т. 1, док. 97, 99, 104, 106, 108, 125, 131, 133, 134, 137, 153, 165, 170, 173, 174, 176, 185, 206.

⁴³ **Матеева, М., Тепавичаров, Хр.** Пос. съч., с. 279–280. Паприков (София) до Гешов (Цариград), 13/26 юни 1908. – ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 1837, л. 1–2. Документът е отпечатан в: **Георгиев, В., Трифонов, Ст.** История на българите 1878–1944 в документи. Т.1 (1878–1912), ч. 1: Възстановяване и развитие на българската държава. С., 1994, с. 267–268.

⁴⁴ Вълкович (Цариград) до Греков (София), 20 май/1 юни 1891. – ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 528, л. 68–73. (= ВПБ, т. 3/2, док. 429).

⁴⁵ Димитров (Цариград) до Греков (София), 22 април/4 май 1892. – ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 528, л. 47–48. (= ВПБ, т. 3/2, док. 523).

⁴⁶ **Матеева, М., Тепавичаров, Хр.** Пос. съч., с. 280–281.

⁴⁷ **Давчева, Д., Овчаров, Св.** (съст.) Лисицата и лъвът. Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност 1886–1902. Т. 1. С., 1994, с. 214–215, 234–235.

⁴⁸ Пак там, с. 244–245.

⁴⁹ **Матеева, М., Тепавичаров, Хр.** Пос. съч., с. 124.

⁵⁰ Начович (София) до Стоилов (Виена), 27 ноември/9 декември 1886. – БИА–НБКМ, ф. 14, оп. 1, а.е. 340, л. 97. (= ВПБ, т. 2, док. 115); **Радев, С.** Пос. съч., т. 2, с. 517–519.

⁵¹ **Радев, С.** пос. съч., с. 525–526.

⁵² Австро-Унгария и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов 1883–1898. Сборник документи. С., 2002, док. 542, 544–546, 548–549.

⁵³ Пак там, док. 556.

⁵⁴ Пак там, док. 560.

⁵⁵ **Матеева, М., Тепавичаров, Хр.** Пос съч., с.66.

⁵⁶ **Мишев, Р.** Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България (1889–1908). – Исторически преглед, 1989, № 3, с. 44; **Величкова, Цв.** Един дипломат разказва. (Из архива на Михаил Сарафов). – В: Известия на държавните архиви. Т. 95–96, 2008, с. 28–29.

⁵⁷ Цит. по: **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г..., с. 37. Виж също **Данев, Ст.** Очерк по дипломатическата история на Балканските държави. С., 1931, с. 90.

⁵⁸ **Констант, Ст.** Фердинанд Лисицата. Цар на България. С., 1992, с. 208–209.

⁵⁹ **Buchanan, G.** Meine Mission in Rußland, Berlin, 1926, S. 37.

⁶⁰ ВПБ, т. 1, док. 77.

⁶¹ ВПБ, т. 3/2, док. 486.

⁶² Подробно за аферата „Шадурн“ в: **Дамянов, С.** България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 149–159.

⁶³ Австро-Унгария и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов..., док. 563–580, 607–621.

⁶⁴ По въпроса за строежа на Източната железница на Балканския полуостров вж.: **Friedrich, R.** Die Orientbahnen und deren Anschluß an das griechische und kleinasiatische Bahnnetz. – In: Balkan und Naher Orient. Vierzehn Vorträge, hrsg. von L. Cwiklinski. Wien und Leipzig, 1916, S. 275 ff.; **Rechberger, W.** Zur Geschichte der Orientbahnen. – Österreichische Osthälfte, 1960, H. 5, S. 356 ff.; **Rechberger, W.** Zur Geschichte der Orientbahnen II. Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan. – In: Österreichische Osthälfte, 1961, H. 1, S. 102 ff.

⁶⁵ **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България..., с. 57–66.

⁶⁶ Повече по въпроса за прокарането на Източната железница и за германската стратегия за строеж на Багдадската жп линия вж.: **Helferich, K.** Georg von Siemens. Ein Lebensbild aus Deutschlands großer Zeit. Bd. 3. Berlin, 1923, S. 6 ff.; **Bode, F. H.** Der Kampf um die Bagdadbahn 1903–1914. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch – englischen Beziehungen (= Breslauer historische Forschungen, H. 15). Breslau, 1941; Friedrich, R., S. 288 ff.; **Hallgarten, G. W. F.** Imperialismus vor 1914. Soziologische Darstellung der deutschen Außenpolitik bis zum Ersten Weltkrieg. Bd. 1. München, 1963, S. 244 ff.; **Schäfer, C. A.** Die Entwicklung der Bagdadbahnpolitik. Weimar, 1916, S. 8 ff.; **Туполев, Б. М.** Багдадская железная дорога и экспансия германского империализма в конце XIX—начале XX века. — В: Исследования по истории германского империализма начале XX века. Москва, 1987, с. 168 и сл.

⁶⁷ За отношенията между Княжеството и Дружеството за експлоатация на Източните железници вж.: **Беров, Л.** „Източните железници“ в България (1873–

1908). – Исторически преглед, 1959, № 1, с. 80–104; **Dantschoff, J.** Das Eisenbahnwesen in Bulgarien. Leipzig, 1917, S. 13 ff.; **Данчов, Й.** Половин век железопътна политика 1878–1928. – В: Архив на държавните железници и пристанища в България, 1928, № 1, с. 3 и сл.; **Helfferich, K.** Die deutsche Türkeipolitik. Berlin, 1921, S. 8 ff.; Kumpf-Korfes, S. Die ökonomische Expansion des deutschen Finanzkapitals in Bulgarien vom Ende des 19. Jhs bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges. – In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, XVII Jg., 1969, H. 11, S. 1427–1441; **Стателова, Е.** Балканската политика на Великите сили и железопътното строителство в България (1879–1886). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век (= Studia Balkanika, T. 16). С., 1982, с. 9–59.